

STOORZENDER OF KATALYSATOR?¹

De betekenis van de Turkse satelliettelevisie
voor het emancipatieproces in Nederland

Marisca Milikowski²

Op 2 april 1997 speelde Nederland uit tegen Turkije in het kader van de kwalificatierace voor het wereldkampioenschap voetbal. Niemand geloofde eigenlijk dat Oranje die wedstrijd in wat de kranten ‘de hel van Bursa’ noemden zou kunnen gaan verliezen. Hoe kon het ook, met selectie vol Ajax-spelers die net de Europacup hadden veroverd. Het zou misschien wel spannend worden, maar winnen zouden we. Nederland verloor tenslotte met 1-0 en het spannendste moment van de hele wedstrijd was de Nederlandse penalty op het eind. Clarence Seedorf, godenzoon van Ajax, legde de bal op de stip en schoot na een korte aanloop hoog over. Turkije had gewonnen en Hakan was de held.

Een paar weken voor de wedstrijd verscheen in Voetbal International een interview met de toenmalige AZ-speler Kenan Durmusoglu, die zichzelf beschrijft als Tukkerse Turk in Alkmaar.³ ‘Door mijn Turkse komaf heb ik een buitengewoon interessant bestaan, al klinkt dat misschien wat maf’, zegt hij. Het interessante schuilt hem in de ervaring van gedaantenwisseling. Hij is opgegroeid in het Overijsselse Rijssen, een dorp met naar hij schat vierentwintig verschillende kerken die elkaar op onderdelen bestrijden. “Alles is er in religies opgesplitst. Ook de voetbalclubs. Er is een protestantse, een katholieke en een openbare vereniging. De Turkse kinderen zijn in de regel lid van het openbare SV Rijssen. Dat klopt niet helemaal, want we zijn stuk voor stuk Islamiet.” Kloppend of niet, hij heeft er goed voetballen geleerd, en voetbal is alles voor hem. “Het heeft me gemaakt, gevormd, het geeft me een levensdoel. Maar het bezorgt me ook de ene na de andere culturele schok, die absurd, komisch en soms treurig tegelijk zijn.” Dat ze in Turkije vreemd tegen hem aankijken wist hij al langer. “Elke vakantie ga ik naar Turkije, vaak naar de stad Izmir. Daar ben ik geboren en daar woont mijn familie. Ik spreek vloeiend Turks, maar wel met een Rijssens en Alkmaars accent. Als Turken me horen praten, kijken ze elkaar aan met zo’n blik van: wat is dat voor een maffe Turk.” Maar vervolgens begon men hem in Rijssen ook nog eens voor een verkeerd

¹ Verschenen in *Migrantenstudies*, 15(3): 170-190.

² Huidig adres: Rekencentrale, Bredeweg 13, 1098 BL, Amsterdam, marisca@rekencentrale.nl

³ Zie *Voetbal International* 32, nr 10 (5 maart 1997), pp 69-71: Kenan Durmusoglu, Tukkerse Turk in Alkmaar.

soort Twentenaar uit te maken toen hij een tijdje in de Randstad had gewoond. “Toen ik drie jaar geleden SC Heracles inruilde voor AZ, was het een uitdaging om me in Alkmaar aan te passen. Dat is me na een moeilijke beginperiode aardig gelukt, maar vervolgens werd me in Rijssen verweten dat ik te veel ben *verwesterd*. Zo doe je het natuurlijk nooit goed.” Nu schokt Kenan met graagte een potje mee. “Om mijn collega’s bij AZ te stangen en te kloten hang ik straks een Turkse vlag op in de kleedkamer. Met Turkse voetballiedjes die ik in de bus, onder de douche en in het spelershome ongekend hartstochtelijk ga zingen, demoraliseer ik de Oranjegevoelens.” Een buitengewoon interessant bestaan kortom.

Ik zag de wedstrijd op de televisie, bij een Turks-Nederlandse familie in Zaandam. In het huis aan de rand van het Westzijderveld waren drie generaties present. De allerjongste aanwezige was Duygu van 6, die liever met mij rekensommetjes wilde doen dan naar het voetbal kijken. Dat moest ze toch al zo vaak nu haar broer Dennis van 8 was geselecteerd voor de Ajax-pupillen hetgeen, vertelde hun moeder, enerzijds geweldig was maar anderzijds een waanzinnige tijdsinvestering vergde. Iedere dag trainen, dus kinderen uit school gehaald en hup, met de auto richting Amsterdam. Meestal kwam dat op haar neer, want haar man had een nog drukkere baan. En Duygu moest mee natuurlijk, tenzij ze bij een vriendinnetje ging spelen. Maar dan nog zat je met eten. Een enorm gedoe. Maar ja, zo’n kans bij Ajax– het is je kind en je moet hem daarin steunen. Na afloop van de wedstrijd reed Dennis’ vader zijn studerende zus en mij terug naar Amsterdam. Hij vertelde dat hij als jongen ook in de Ajax-jeugd had gespeeld. Dat was in de tijd van Bergkamp, met wie hij nog samen had gevoetbald. Maar een zware knieblessure was hem fataal geworden. Tsja, zo kan het gaan. Pech gehad. Daar moet je in het voetbal rekening mee houden.

Wie was voor wat, in dit huisgezin? Dennis’ grootvader, die ook was komen kijken, was voor Turkije. Hij woont het langst van allemaal in Nederland, maar hij en zijn vrouw zijn ook het vaakst van allemaal in Turkije. Hij is oud-NDSM-arbeider en heeft in het leven al veel dingen zien passeren. Ook veel voetbal. ZFC was zijn club. Maar als het Turkse elftal speelt dan is hij voor Turkije. Dennis’ moeder, een echte Zaanse in mijn ogen hoewel, zegt zij, toch heus ook echt Turks, besluit voor Nederland te zijn. Dit mede vanwege Dennis, die er voor de wedstrijd plezier in schept zijn vader een beetje uit te dagen met voorspellingen over fantastische goals van Kluivert en Bergkamp. Want Dennis’ vader kiest de kant van zijn eigen vader en is dus voor Turkije.

In de loop van de eerste helft begint Dennis wat in te binden. Hij houdt natuurlijk heel veel van Oranje, maar ontdekt al gauw dat doelpuntmaker Hakan er toch ook wel mag wezen.

‘Weet je waar die speelt’, vraagt hij aan mij. Dat ik dat weet is bemoedigend, en nu wil hij ook laten zien wat hij nog meer weet. Want eigenlijk kent hij alle spelers op het veld: de Nederlandse het best, maar van de Turkse weet hij ook zo het een en ander en in elk geval veel meer dan ik. Hier valt wat te winnen, ziet Dennis, meer dan van zijn vader, die hem in kennis ver overtreft en bovendien de wedstrijd aan het winnen is. Tegen de tijd dat Seedorf zijn veel te lakonieke aanloop maakt kan het voor Dennis eigenlijk niet slecht meer aflopen. Als Seedorf scoort is hij de held; als hij mist hebben we altijd nog Hakan, zo ligt de zaak voor hem. En Seedorf miste.

De returnwedstrijd Nederland-Turkije werd op 3 oktober 1997 gespeeld in de Amsterdam Arena, het nieuwe stadion van Ajax. Wij zaten ‘in de kooi’, het omheinde vak voor bezoekende supporters, met een wonderlijk gemengd gezelschap: twee teams van de Amsterdamse voetbalclub Turkiyem Spor, deels van Turkse en deels van Nederlandse herkomst; hun trainer, die tegelijkertijd Oranjesupporter, trotse coach van de Turkse jongens en uitdagende Surinamer zat te zijn; een collega-psycholoog en voetbalspecialist, die ooit als semi-prof bij Hilversum speelde, en voor zijn academische loopbaan leraar op een lts was; en mijn toen 17-jarige dochter, die als enige van ons gezelschap zonder reserves aan de zaak van Oranje was toegewijd en ook als enige opstond toen het Wilhelmus werd gespeeld. Bij het Turkse volkslied waren als vanzelfsprekend alle Turkse jongens opgestaan.

Hoewel de wedstrijd saai was en eindigde in 0-0 was het toch een spannend uitje voor mijn collega en mij. Wij zaten hier namelijk in het kader van een onderzoek, dat de vorm had van een wedstrijd in voetbalkennis. Wat ik in april had opgemerkt bij Dennis en zijn familie en bevestigd zag in het VI-interview met Durmusoglu had me op dat idee gebracht. “Zoals de meeste Turkse gezinnen is ook ons gezin compleet voetbalmaf”, meldde Kenan. “We volgen uiteraard het Nederlandse voetbal, maar niets gaat boven de wedstrijden uit de Turkse competitie. De rivaliteit tussen de topclubs doet ons elke competitieronde opnieuw uit elkaar spatten. Mijn vader is voor Besiktas, mijn broer voor Fenerbahce en mijn moeder, mijn andere broer en ik voor Galatsaray. Maar we vormen een ongekende eenheid als het Turkse nationale elftal speelt.” Aan Dennis had ik zelf gezien wat een kennisvoorsprong het volgen van beide competities kan opleveren. En daaruit werd het idee geboren voor een vergelijkend onderzoek. Kennis is het mentale frame waarop informatie zich hecht; wie veel van een onderwerp weet onthoudt wat hij daarover tegen komt. Uit deze eigenschap van het geheugen viel te beredeneren dat jongens als Dennis en Kenan, door hun dubbele interesse, meer van een wedstrijd tussen Nederland en Turkije zouden opsteken dan onversneden Nederlandse

leeftijdsgenoten, voor wie de Turkse competitie toch meestal een ver van m'n bed affaire is en die – zo vatte collega Hans van der Brug de hypothese samen, ‘dus waarschijnlijk alleen Nederland zouden zien spelen’. Dat onderzoek was de reden waarom wij op 3 oktober met zo'n grote groep Turkse en Nederlandse jongens in het stadion zaten.

Voetbal is in Nederland tegenwoordig mede zo interessant door de schermutseling rond identiteiten die daaromheen wordt opgevoerd. Het voetbalgezicht van Nederland is een mengsel van wit en zwart waarbij de precieze verhoudingen uiteraard niet horen te tellen – ‘het gaat om de prestaties’ - maar dat voor de betrokkenen, waartoe half Nederland zich rekent, intussen natuurlijk wel degelijk doen. Ons ging het echter die dag niet om de gevoelsmatige identificaties, maar louter om het cognitief presteren. We hadden twee tests voorbereid, die de jongens van de zaterdag 1 en de zondag 1 van Turkiyem Spor zouden moeten maken in ruil voor de wedstrijdkaartjes die de KNVB ons voor de schappelijke prijs had afgestaan. Een test zou voor de wedstrijd worden afgenomen en bestond vooral uit vragen over de wedstrijd die een half jaar eerder in Bursa was gespeeld. De tweede ging over de zojuist gespeelde wedstrijd en zou na afloop daarvan worden afgenomen. Vooral de eerste test was behoorlijk moeilijk. Zo vroegen we onze respondenten om uit hun hoofd de complete opstellingen te geven van de een half jaar eerder in Bursa gespeelde wedstrijd Turkije - Nederland. We vroegen om de namen van de spelers van beide elftallen, de reserves, de posities waarop die in totaal dertig mensen speelden, en de clubs waarbij ze zaten. Bovendien vroegen we om precieze beschrijvingen van belangrijke episodes uit de vorige wedstrijd. Echt een soort examen.

Een half uur voor de afgesproken tijd waren we present in de ruimte die voor ons was geregeld en waarin zich twee comfortabele vergaderkamers bleken te bevinden. Na een kwartiertje klonken de eerste geluiden op de trap. ‘Dat zullen mijn jongens zijn’, zei de coach tevreden, en inderdaad, het team van de zondag 1 bleek te zijn gearriveerd. Het waren op twee na allemaal Turkse jongens. Ze begroetten ons vriendelijk, namen een bekertje koffie of thee uit de automaat en installeerden zich op onze aanwijzing in een van de vergaderruimtes. De meegebrachte Turkse vlaggen werden opgerold in een hoek geplaatst, evenals het spandoek voor Hakan Sukur, de man die als spits in Bursa de wedstrijd had beslist. De jongens gingen zitten achter de tafeltjes zitten. Ze waren klaar voor de wedstrijd.

Tien minuten later verscheen de zaterdag 1. Na veel gebonk en gejoel op de trap werd de deur opengegooid en de Oranjeklanten kwamen binnenvallen. Niet iedereen had een pilsfles aan de mond of verf op het gezicht, maar het leek alsof. Verontwaardigd weigerden

een aantal de vergaderkamer in te gaan. Wat nou test, we gingen toch een leuke avond hebben? Geen test, dan ook geen kaartje, sprak de coach, waarop het gezelschap zich mopperend op de stoelen zette.

Wat we na de twee teams aan het werk te hebben gezien eigenlijk al wisten werd toen we de testprestaties vergeleken meer dan bevestigd. Dit Nederland kon zich aan dit Turkije in de verste verte niet meten. De modale Turkse deelnemer kon ons tot in details vertellen wie aan beide kanten speelden, wie de reserves waren, wie waren ingevallen, hoe het doelpunt was gemaakt en voorbereid, waarom de penalty werd gegeven en hoe Seedorf hem nam. Het modale lid van de Nederlandse groep kon zich de uitslag van de wedstrijd plus een aantal Nederlandse spelers herinneren – en daar bleef het zo'n beetje bij. Van het tweede deel van de test, die een evaluatie van de wedstrijd inhield, ontbreken bovendien de Nederlandse gegevens omdat de Oranjeklanten het na afloop voor gezien hielden. Deze prestaties vergelijken had geen zin, concludeerden wij: het zou zijn alsof we op een heldere nacht een sterrenkijker hadden neergezet om te onderzoeken wie ons meer over de hemel kon vertellen: een astronoom of een toevallige voorbijganger.

Toch viel er uit dit experiment, inclusief stadionbezoek, wel iets te leren. Het is natuurlijk niet zo dat de prestaties van deze twee groepen een reëel beeld geven van het kennisverschil tussen de doorsnee voetbalenthousiasten van Turkse respectievelijk Nederlandse komaf. Dat we geen representatieve steekproef bij de kop hadden bleek alleen al uit het opleidingsniveau. Zo bleken de Hollandse jongens gemiddeld aanmerkelijk lager te zijn opgeleid dan de Turkse. Het modale niveau van de Nederlandse groep was lbo, en dat van de Turkse mbo. Dat alleen al verklaart veel van de verschillen in prestatie, en representatief is die verhouding zeker niet.

Een ander, in dit verband interessanter, verschil betrof het mediagebruik. Ook op die variabele scoorde de Turkse groep aanzienlijk hoger. Zo volgde men het voetbal behalve op de Nederlandse zenders ook op de Turkse, en hetzelfde gold voor teletekst en voetbalbladen: veel Turkse jongens gebruikten bronnen uit beide landen. Dit gegeven is vooral belangwekkend in combinatie met het hoge onderwijsniveau. Op zijn minst mogen we hieruit opmaken dat het gebruik van Turkse satelliet televisie de Turkse Nederlander niet *hoeft* te schaden in zijn maatschappelijk presteren, zoals door velen werd gevreesd toen de schotelontvanger haar intree deed.

Satelliet en integratie

De allereerste keer dat ik een discussie meemaakte over de voors en tegens van de schotelontvanger was in november 1996. Het Instituut voor Publiek en Politiek in Amsterdam had een ronde tafelgesprek georganiseerd met allerlei mensen die iets over het onderwerp wisten, vonden of zouden kunnen vinden. Voor mij was de kwestie toen volstrekt nieuw en ik herinner me dan ook relatief weinig wat er allemaal werd gezegd. Een gebeurtenis echter is me scherp bijgebleven. Naast elkaar, aan het uiteinde van de tafel, zaten drie wat oudere mannen te luisteren en te zwijgen. ‘Dat zijn mannen van de moskee’, was me verteld. Tegen het slot van de zitting vroeg een van hen het woord, in het Turks. Een jonge studente bood hem aan om te vertalen. Hij knikte dankbaar en zei dat deze discussie, over hoe slecht de satelliet was voor de integratie, hem zorgen baarde. Hijzelf had een schotel en die wilde hij niet kwijt. “Wat wilt u toch van ons,” riep hij uit. Mijn oudste dochter studeert aan de universiteit. Mijn tweede doet het goed op school. Wij hebben hen aangemoedigd om hard te werken, hard te studeren. Zij worden Nederlands. Maar ik kan geen Nederlander meer worden. Mijn hart ligt in Turkije. Wilt u nu mij ook die schotel nog afpakken?”

Het was een indrukwekkende speech, die mij later nog dikwijls in gedachten kwam. In een klap werd hier de hele emotionele lading van het satelliet kijken op tafel gelegd. Later zou ik merken hoe wijd verbreid de angst is dat de schotel afgepakt of verboden zou worden, en hoe moeilijk het voor veel huurders blijkt te zijn om van de deelraad of de woningbouwvereniging een vergunning los te krijgen voor het aanbrengen van een schotelantenne op een plek waar hij het gewenste signaal ook metterdaad kan oppikken.⁴ Zo mogelijk nog interessanter is de opmerking over de kinderen. Wat de spreker hier in feite zegt is dat hij zijn kinderen, met al hun capaciteiten, heeft afgestaan aan de Nederlandse samenleving. Hij heeft daarmee een groot offer gebracht, en een belangrijkste dienst bewezen aan de integratie. Het feit dat een vader of moeder nauwelijks Nederlands spreekt is binnen deze zienswijze van minder betekenis bij het bepalen van hun bijdrage aan het integratieproces dan hun toewijding aan kinderen die toch onvermijdelijk voor deze maatschappij zijn bestemd.

Je zou het kunnen beschouwen als een experiment in moderne maatschappelijke overlevingskunst. Een samenloop van factoren bracht de Turkse groep in Nederland begin jaren zeventig in een nog nooit eerder vertoonde situatie: een groep migranten die zich op elk

⁴ Zie Gomes (1998).

gewenst moment naar het land van herkomst kan terugzappen. De condities waaronder het experiment begon zagen er volgens de meeste waarnemers niet florissant uit. De groep zat middenin in een vestigingsproces dat bepaald niet probleemloos verliep. In het algemeen werd de situatie zelfs als behoorlijk zorgwekkend ervaren: het was een dubbeltje op z'n kant, zo luidde menige beoordeling. Er waren hardnekkige taalproblemen en onderwijsachterstanden; er waren tegenstellingen binnen de groep zelf, met botsingen over godsdienst en politiek; ouders klampten zich vast aan vormen en gedachten waarmee hun kinderen in het moderne Nederland niet uit de voeten zouden kunnen. Slechts weinig waarnemers durfden in te zetten op een goede afloop van wat werd ervaren als een race onder te zware omstandigheden.

In deze toch al wat precaire situatie deed begin jaren negentig de satelliet haar intrede en wat deed de Turkse gemeenschap in Nederland? Ze legde verheugd en eendrachtig de loper uit. Hele wijken, zo leek het, hingen plotseling vol schotelontvangers en de Nederlandse Turk leek niet meer van zijn toestel weg te branden. Gemiddeld 32 uur per week, rapporteerde bureau Veldkamp in 1996, spendeerde deze groep inmiddels in de omarming van de tv, en viervijfde van deze toch al niet geringe tijd bracht men door met het kijken naar Turkse programma's.⁵ De Nederlandse samenleving reageerde met ongeloof, zorg, en enige gepikeerdheid. Dit is toch niet aardig, zei het inheemse gevoel: zitten we daar al die tijd zo tolerant voor te wezen? Wat meer liefde voor Nederland zou toch wel mogen! Dit kan dus niet, zei het boerenverstand: het is het een of het ander. Wie wil meedoen in deze samenleving moet Nederlandse dingen doen en geen Turkse. Zo komt er van die integratie natuurlijk niks terecht! Dit is levensgevaarlijk, zei het politieke instinct: al die Turkse conflictstof waarmee men zich volzuigt gaat hier straks exploderen. Als dit zo doorgaat loopt het slecht af!

Inmiddels is het aantal schotels alleen maar toegenomen, maar van een slechte afloop valt eigenlijk weinig te merken. Integendeel: het aantal succesvolle Turken neemt gestadig toe. Vooral in het onderwijs zijn die successen zichtbaar: steeds meer jongeren van Turkse afkomst stromen via havo en vwo het hoger onderwijs binnen. Zelfbewuste twintigers met of zonder hoofdbedekking spreken, soms ook op televisie, hun woordje mee over heden en toekomst van Nederland. 'Elk nadeel heeft z'n voordeel', leert ons Johan Cruyff; en dat motto lijkt velen in de jonge generatie Turken op het lijf geschreven. Zij stralen energie uit, switchen

⁵ De cijfers zijn gebaseerd op steekproefgegevens. Gespreid over Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven en Enschede werden 153 Turkse volwassenen en 150 Marokkaanse volwassenen geïnterviewd. In Turkse gezinnen staat de TV blijkens deze data veel meer aan dan bij Marokkaanse: 32,4 uur tegenover 19,7 uur gemiddeld per week. Zie Veldkamp (1996a.) en Veldkamp (1996b).

moeiloos van Turks naar Nederlands en lijken te hebben besloten dat het leven zo slecht niet hoeft te zijn.

De gedachte die in dit stuk centraal staat is dat de introductie van Turkse satelliet televisie in een aantal opzichten het omgekeerde lijkt te hebben bewerkstelligd van wat werd gevreesd. Hoe kan dat? Om dit te begrijpen zouden we eens kunnen kijken naar de premissen van waaruit destijds werd geredeneerd. Het is mogelijk dat een aantal van de condities waaronder de proef van start ging verkeerd werden ingeschat.⁶ Misschien ook zijn er zaken over het hoofd gezien bij de beoordeling van zich in de Turkse groep en in de Nederlandse samenleving aan het ontwikkelen is. Maar laat ik beginnen met de Turkse satelliet televisie zelf, die er heel anders uitziet dan Nederlanders doorgaans denken.

Gewoon televisie

In de zomer van 1998 bracht ik een bezoek aan een jonge vrouw van begin dertig, gescheiden, met drie kinderen, in de Amsterdamse Oosterparkbuurt. Zoals veel mensen die ik heb gesproken was ze Nederlandse en Turkse in een persoon verenigd. Ze was in Turkije geboren, had hier de lagere school afgemaakt, deed op de mavo niet bepaald haar best en trouwde al op haar zestiende met een Turkse man. Toen de jongste een baby was is het gezin naar Turkije verhuisd, in de hoop dat allerlei dingen daar beter zouden lukken. Dat bleek niet het geval, zegt Nilgün, en na een jaar of wat zijn ze daarom weer teruggegaan. Er waren voor de kinderen wel aanpassingsmoeilijkheden. De oudste dochter heeft heel hard moeten aanpoten om bij te komen op school, en haar jongere zus herinnert zich de kleuterpaniek van haar eerste dag tussen kinderen die ze niet verstond. Gelukkig nam de juf haar op schoot, en daarna ging het allemaal wat beter. Zelf wil dit meisje onderwijzeres worden, en ze is daarom vastbesloten de havo te gaan halen.

Net als de meeste Turkse Amsterdammers bezit Nilgün een schotelantenne, die na enig geharrewar met de woningbouwvereniging een plek op het balkon heeft gevonden. Ze zet bij het opstaan meteen de Turkse tv aan, zegt ze, zoekt een gezellig programma uit en luistert koffiedrinkend naar het gepraat. In de loop van het interview vraag ik of ze me iets kan laten zien van wat ze leuk vindt. Ze kijkt me verbluft aan. Laten zien, hoezo? “*Het is gewoon televisie.*” Na enig heen en weer gepraat krijg ik mijn zin. Nilgün pakt de afstandsbediening

⁶ Zo rekent Maurice Crul (1998) voor dat er op de gezamenlijke Amsterdamse mavo's maar 68 Turkse en Marokkaanse leerlingen minder hoeven uit te vallen om de schooluitval terug te dringen tot autochtoon Nederlandse proporties. Op die manier beschouwd krijgen identieke

en zet de TV aan. In beeld komt het Rad van Fortuin, dat ik gedurende enkele minuten mag inspecteren. Waarachtig: precies hetzelfde rad, met ook zo'n Leontien die er aan draait. Nilgün keek ook altijd naar het Nederlandse Rad, vertelt ze, maar dat is helaas afgelopen. Bovendien, zo heb ik inmiddels uit de mond van veel dubbele kijkers vernomen, is de Turkse presentator grappiger dan de inmiddels uit beeld verdwenen Hans van der Togt.

De Turkse televisie zoals Nederlanders zich die voorstellen heeft weinig gemeen met de Turkse televisie die in werkelijkheid de huiskamers binnenkomt. Ook Turkse commerciële zenders draaien op vermaak en reclame. Het prototypische beeld is niet de Öcalan-arrestatie, maar veeleer het glanzend wuivende haar van de shampooclip. Voor Turkse kijkers is dit alles zozeer gesneden koek dat men vaak moeilijk begrijpt waar de Nederlandse vragen en twijfels over het satelliet kijken in vredesnaam over gaan. De meeste Nederlanders aan wie ik vertel hoe *gewoon* de Turkse televisie is reageren verbaasd en opgelucht. Is het waarachtig, kijken die mensen ook naar soaps, talkshows, sterren en voetbal? O, dan komt de zaak natuurlijk heel anders te liggen. Televisie uit Turkije wordt geassocieerd met grimmige politiek en duistere religie. Het nieuws over de stromen reclame en vermaak wordt in die context in eerste instantie verwelkomd als goed nieuws: het is 'modern', dus onschadelijk. Wie even doordenkt realiseert zich echter dat die gewone en moderne televisie dus ook haar gewone en moderne schaduwzijden moet hebben, zoals het door iedereen betreunde geweld, en meer in het algemeen de trivialisering van alles dat een mens eventueel nog heilig zou kunnen zijn.

“Tegen het einde van de twintigste eeuw, en na de val van het communisme, zijn alleen al de audiovisuele media in vrijwel de gehele wereld definitief een economische factor van de eerste orde geworden, die in omvang die van de staalindustrie en de spoorwegindustrie uit de vorige eeuw verre overstijgt”, schrijft Henri Beunders in zijn recent verschenen boek *De verbeelding van de wereld, de wereld van de verbeelding*⁷. Hij illustreert deze expansie met wat treffende voorbeelden. “In Frankrijk is het economisch belang van de media groter dan die van de hele petrochemische industrie. De Amerikaanse mediagigant CNN / Time Warner heeft een jaaromzet die groter is dan het bruto nationaal product van half Afrika. In Los Angeles werkten in 1990 143.000 mensen in de film- en tv-industrie, in 1997 waren het er al 262.000. Als deze ontwikkeling zich doorzet, en niets wijst op het tegendeel, zal in de volgende eeuw het grootste deel van de beroepsbevolking werkzaam zijn in 'de culturele industrie'.

gegevens een ander aanzien. Men denkt bij een verschil van 68 mensen niet zo gauw aan een onontkoombaar op falen en mislukking afstevenend sociaal proces.

⁷ Zie Beunders (1998), p.10.

De psycholoog Nico Frijda antwoordde ooit op de vraag waarom hij destijds psychologie was gaan studeren: ‘omdat ik wist dat het bestond’. Men kan zich natuurlijk afvragen of dit een afdoende verklaring voor de bewuste keuze is. Het is waar dat omstreeks 1950 nog weinigen weet hadden van het bestaan van dit vak, maar dat is inmiddels veranderd en toch zijn er genoeg mensen die een andere studie keuzen. Hoezo dus, ‘omdat ik wist dat het bestond?’ Wat Frijda met dit antwoord vooral bedoelt te zeggen is dat je niet voor elk gedrag een psychologische verklaring hoeft te zoeken. Een antwoord als het zijne is zeker passend als het gaat om vragen naar het waarom van de populariteit van nieuwe communicatietechnologie. Waarom kopen mensen televisietoestellen? Waarom schaffen zij een schotel aan of een computer? Omdat die dingen bestaan. En omdat je er iets mee kunt dat je zonder zo’n apparaat niet zou kunnen. Satelliet televisie bestaat, en schotels zijn goedkoop. Daarom wordt er gebruik van gemaakt.

Het feit dat de satelliet nu eenmaal bestaat en daarom wordt gebruikt verklaart natuurlijk nog niet waarom veel mensen bij veel gelegenheden liever naar Turkije dan naar Nederland kijken. Beide opties bestaan immers; de meeste schotelbezitters beschikken ook over een kabelaansluiting. Desondanks prefereert men blijkbaar vaak het nieuws op Show, ATV, Interstar, TGRT Kanaal D of Kanaal 7 boven het nieuws op de NOS, op RTL4 of op Veronica. Waarom zou dat zo wezen? Of, zoals een Nederlandse gesprekspartner zich afvroeg toen ik over de gewoone van de Turkse televisie vertelde: “maar als ze dan toch vooral gezellige dingen willen, waarom kijken ze dan niet gezellig naar de Nederlandse zenders?”

Een antwoord op die vraag wordt gegeven in een artikel dat Richard Staring en Selahattin Zorlu in 1996 publiceerden⁸. Zij noemen vier factoren die tezamen de populariteit van de Turkse commerciële televisie zouden kunnen verklaren. De eerste factor is taal en culturele vertrouwdheid. Soap is niet echt, maar voor mensen uit Turkije is een Turkse soap toch echter dan Goede Tijden Slechte Tijden, zeggen zij. De tweede factor is dat Turkse televisie dient als remedie voor een verhoudingsgewijs geïsoleerd bestaan. Dit geldt vooral voor oudere vrouwen die nu iets hebben om hun dagen te vullen, en iets om over te praten met de kinderen. De betekenis van televisie uit het eigen land voor het contact tussen moeders en kinderen is ook een belangrijk thema in de gesprekken die de sociologe Magda Michielsen voerde met vrouwen van Italiaanse arbeidsmigranten in het Belgische Limburg. Het kunnen beschikken over RAI Uno werd door de vrouwen als een eerste levensbehoefte ervaren.⁹ Ten derde: de Turkse televisie geeft bepaalde informatie die de Nederlandse tv niet geeft maar die

⁸ Zie Staring and Zorlu (1996).

wel degelijk van direct persoonlijk belang kan zijn voor mensen uit Turkije. De schrijvers geven het voorbeeld van iemand die pas gehoord heeft dat er in de oorlog tegen de PKK vijf doden zijn gevallen. Hij heeft twee neven die in het Turkse leger dienen en wil weten of ze nog leven. Bij de Nederlandse tv kan hij daarvoor niet terecht. De vierde factor is in zekere zin het spiegelbeeld van de derde: de Nederlandse tv ziet de wereld door een Nederlandse bril, en het valt Turken soms moeilijk zich met die zienswijze te identificeren.

Ook in mijn onderzoek komen deze factoren herhaaldelijk terug. Sterker nog: sommige respondenten beginnen ze al op te sommen voor we nog goed en wel met ons gesprek begonnen zijn. ‘Kijk, met onze groep zit het zo,’ ...en dan komt een verhaal over oud en jong en hun verschillende posities met betrekking tot Turkije en Nederland; over de normale behoefte om het naadje van de kous te weten als er bijvoorbeeld ongeluk is gebeurd waarbij misschien vrienden of familie betrokken zouden kunnen zijn; over Turkse humor, die toch net iets anders is dan Nederlandse; over de Nederlandse tv die wel degelijk een specifieke kijk op de wereld vertegenwoordigt, waar iemand uit Turkije zich niet altijd happy bij voelt. Om te illustreren hoe normaal dit alles in feite is verwijst men graag naar het gedrag van Nederlanders in den vreemde. Die vieren toch ook Sinterklaas in de tropen? Die hechten toch ook aan hun pindakaas? Ook is mij gewezen op het feit dat Turken voor de komst van de satelliet wekelijks stapels Turkse videofilms huurden en nu niet meer, hetgeen te merken is aan het verdwijnen van veel Turkse videotheken. Wat mij in dergelijke verhalen telkens weer treft is de bespiegelde benadering van processen waarin men zelf is betrokken is; een houding die volgens de Britse socioloog Anthony Giddens kenmerkend is voor mensen in het huidige tijdperk en die als het ware is afgedwongen door het leven met moderne communicatiemiddelen.

Het waarom van het kijken lijkt al met al een vraag te zijn die relatief eenvoudig te beantwoorden is. De gelegenheid bestaat, en de attracties liggen voor de hand. Een veel ingewikkelder vraag is die naar de gevolgen van dat kijken. Communicatiewetenschappers zijn tegenwoordig met recht voorzichtig als het gaat om het voorspellen van media-effecten. Het is immers gebleken dat de introductie van nieuwe communicatiemiddelen stevast bepaalde onvoorziene gevolgen heeft. Het grote voorbeeld is de computertechnologie, die tijdens haar maatschappelijke opkomst vanaf de jaren zeventig vooral als bedreiging voor de individuele toegang tot informatie werd afgeschilderd. De nieuwe technologie zou burgers machtelozer maken, zo luidde destijds de gangbare beoordeling. Sinds de opkomst van het

⁹ Zie Michielsen (????).

internet hoort men juist overwegend het omgekeerde beweren. Het hoeft dus op zichzelf geen verbazing te wekken dat ook de introductie van de satelliet televisie zo haar verrassingen met zich mee zal blijken te brengen.

Het medium en de boodschap

Om te beginnen bracht het medium een aantal niet geringe verrassingen voor de kijkers zelf. Het Turkije dat door de satelliet aan hen werd geopenbaard bleek er heel anders uit te zien dan het Turkije zoals dat in de hoofden van de oudere migranten bewaard was gebleven, en uit welks naam zij hun kinderen hadden opgevoed. “Eerst dacht ik: Nederlanders, die maakt het allemaal niks uit, die denken alleen maar aan zuipen”, zo merkte een jonge vrouw op die een heel traditionele opvoeding had genoten. “Maar als je dan naar de Turkse televisie kijkt, dan zie je het verschil niet eens meer. Die Turken vinden ook alles best. Je ziet het verschil bij de jongeren niet. Oudere christenen en moslims - die vinden allebei de jongeren een losgeslagen zootje.” Een ‘generatie nix’, kortom.

Maar de verrassing schuilt hem niet alleen in verandering van omgangsvormen en manieren van leven in Turkije, die men te zien krijgt. Minstens zo ingrijpend is de radicale ontkenning van traditionele manieren van denken die besloten ligt in het gedrag van de moderne commerciële zenders zelf. Marshall McLuhans observatie dat het medium de boodschap *is*, veeleer dan *brengt*, is hier bij uitstek van toepassing. De boodschap van wat wel neo-televisie wordt genoemd is er een van permanente relativering. Ik herinner me een verhaal dat destijds door mij als toppunt van absurditeit werd ervaren. Een collega was een paar maanden in Amerika geweest, en vertelde over de bizarre toestanden die daar heersten op de televisie. “Daar zit dan zo’n nieuwslezer, en nadat hij heeft verteld over Watergate grijpt hij onder zijn bureau en tovert een blik hondenvoer tevoorschijn.” Inmiddels hebben wij in Nederland ook aan deze veranderde mores leren wennen. Regeringen kunnen vallen, maar niet zonder onderbreking voor wat Ischa Meijer met opgewekte dubbelzinnigheid ‘de broodnodige boodschappen’ noemde. Op de Turkse tv dringen de broodnodige boodschappen alle programma’s binnen, of het nu politiek, religie of voetbal betreft. “Dan zit je naar een wedstrijd te kijken en net als het spannend wordt komt er zo’n scherpje met reclame”, vertelt een voetballiefhebber misnoegd. Niets is kortom meer heilig in deze televisiewereld.

De ervaring met de commerciële televisie knaagt ook aan het besef van helder gemarkeerde politieke en religieuze grenzen. Zo vertelde een jonge vrouw dat haar tante weigert om nog naar de satelliet te kijken sinds ze op het journaal van Kanal 7, een zender gelieerd aan wat toen nog de meeregerende Welzijnspartij van Erbakan was, beelden had

gezien van politie insloeg op een studentenbetoging. Het verwarrende was dat de tante het juist goed vond dat die beelden vertoond werden; zijzelf sympathiseerde meer met de studenten dan met de politie. Wat niet paste in haar zienswijze was het feit dat Kanal 7, ‘de zender van die fundamentalisten’ die op dat moment bovendien regeringsverantwoordelijkheid droegen, dit zomaar liet zien. Van TRT-INT, de Turkse publieke zender die via de Nederlandse kabel wordt aangeboden, is men dat niet gewend. “TRT is gewoon de Turkse staat”, leggen Turkse Nederlanders uit: “is de staat links, dan is TRT links, en is de staat rechts, dan is TRT rechts.” Wat de staat doet is dus bij TRT per definitie welgedaan.¹⁰ Dit beeld wordt dagelijks door het geheel van commerciële zenders aangevochten.

Zulke desoriënterende en relativiserende televisie-ervaringen zijn nauwelijks buiten de deur te houden, ook al niet omdat de verhoudingen binnen de meeste Turkse gezinnen al lang niet meer de hiërarchische zijn van weleer. Kinderen hebben een aanzienlijke inbreng in de zender- en programmamekus en voor de jonge generatie, die is opgegroeid met de Nederlandse televisie, is er met een ontzuid TV-aanbod niets mis. Onder jongeren is het televisie kijken toch al minder respectvol dan onder ouderen.¹¹ TV is gezelschap dat vertrekt en verschijnt als jij dat wilt. Mensen op televisie zijn de ideale gasten in een druk bestaan: je kiest wie er mag komen, en stuurt weg wie niet bevalt. Er hoeft zelfs geen koffie te worden aangeboden en het afscheid verloopt zonder plichtplegingen.

‘Vluchten kan niet meer’ – dat lijkt een van de boodschappen te zijn die met de Turkse satelliettelevisie de huiskamers van Turkse Nederlanders is binnengedrongen. Wat aanvankelijk werd gezien als escape, als een mentaal rechtsomkeert maken naar Turkije, lijkt te zijn uitgedraaid op een hernieuwde kennismaking met het heden, via het eigen land, en de eigen cultuur. Turkije als plek waar de dingen nog op orde zijn bestaat niet meer.

¹⁰ TRT-INT is onder Turkse jongeren zeldzaam impopulair. Dat blijkt ook uit het onderzoek waarop Sophie Olsthoorn in 1998 afstudeerde. Zij vroeg Turkse jongens tussen 15 en 25 jaar een keus te maken tussen Turkse items en hun Nederlandse equivalent, zoals bijvoorbeeld Tarkan vs Marco Bossato, Hakan Sükür vs Patrick Kluivert, en het Offerfeest vs Kerstmis. In 20 van de 21 gevallen koos een duidelijke meerderheid voor de Turkse variant. De grote uitzonderling was de afweging tussen TRT-INT en Nederland 2. De Nederlandse publieke omroep kreeg 13 stemmen, en TRT slechts 3. Zie Olsthoorn (1998), p.66.

¹¹ Bonfadelli spreekt in dit verband van media competentie. Jongeren in het algemeen laten zich door de televisie weinig meer dicteren. Bovendien speelt televisie in hun leven een relatief ondergeschikte plaats. ‘Het zijn de radio, de platen en de muziek die de naam van jongerenmedia verdienen. Televisie wordt gebruikt als laatste toevlucht.’ Zie Bonfadelli (1993), p. 243. Turkse jongeren kijken volgens het Veldkamp ook aanzienlijk minder televisie dan hun ouders: 25,4 uur per week voor de jeugd, tegenover 32,4 uur voor de volwassenen. rapport (zie Veldkamp, 1996a)

Nieuwe ruimten

In zekere zin heeft zich voor de Nederlanders een vergelijkbare ontwikkeling voorgedaan. Ook hier is veel verdwenen waaraan mensen hun houvast ontleenden, wat bij menigeen gevoelens van ontheemding heeft gewekt. Nederlanders, zo stelt Marlie Hollands in haar boek *Nieuwe ruimte*¹², zijn daarom op zoek naar nieuwe voorstellingen van thuis. “Voor onze kinderen zal het moeilijk te begrijpen zijn dat het ooit anders is geweest, maar voor ons, de volwassenen van nu, is er sprake van een turbulente overgangsfase waarin oude thuzen zijn afgebroken en nieuwe moeten worden ingericht”. Zo een overgangsfase wordt door Marlie Hollands verbeeld als een leegte, die volgt op het loslaten van oude vormen en gedachten. “Iets ouds dat we als samenleving aan het loslaten zijn is het idee van één homogene Nederlandse cultuur. En nu zoeken wij, in de figuurlijke leegte tussen oud en nieuw, naar constructieve manieren om met het gegeven van culturele, etnische en religieuze diversiteit om te gaan.” Het zijn poëtische beelden waarmee Marlie Hollands werkt, en daarom misschien ook wel zo geschikt om een moeilijk grijpbaar fenomeen als maatschappelijke vernieuwing, waarvan het huidige integratieproces deel uitmaakt, te benaderen. Zelf spreekt ze trouwens liever van *hernieuwing*: “Hernieuwing heeft iets van de kussens eens flink opschudden, de ramen open zetten, en de dingen weer fris bekijken.”

Wie de dingen weer eens fris bekijkt realiseert zich ook dat er bepaalde beelden van Nederland rondgaan in discussies over integratie die de werkelijkheid toch wel geweld aan doen. Zo wordt Nederland vaak afgeschilderd als land waarin religie nauwelijks meer een rol speelt. Uit het in 1996 gehouden onderzoek naar God in Nederland,¹³ blijkt echter dat tweederde van de Nederlanders zichzelf beschouwt als een gelovig mens. Eveneens tweederde gelooft in een leven na de dood, en vindt dat bidden nut heeft of kan hebben. Het kerkbezoek is, zoals bekend, sterk afgenomen, maar slechts een fractie van de ondervraagden vindt dat werkelijk iets uitmaken. De overige 96 procent is van oordeel dat men wel degelijk een gelovig mens kan zijn zonder ooit naar de kerk te gaan. Dit neemt niet weg dat een

¹² Zie Hollands (1998). De geciteerde passages zijn te vinden op, resp., de pagina's 230, 111, en 237.

¹³ Het betreft hier een enquête die voor het eerst in 1966 op initiatief van het Weekblad Margriet werd gehouden, en die in 1979 en 1996 is herhaald. Om redenen van vergelijkbaarheid heeft men aanhangers van andere dan christelijke geloofsrichtingen, die immers in 1966 nog nauwelijks in Nederland aanwezig waren, buiten het onderzoek gehouden. Zie Dekker, de Hart & Peters (1997).

meerderheid van de ondervraagden zelf wel degelijk af en toe, of zelfs geregeld, naar de kerk gaat.

Aan de kerken worden door de respondenten ook diverse taken toegeschreven. Vijftig tot vijftenzestig procent van de Nederlanders vindt dat de kerken zich moeten uitspreken over allerlei maatschappelijke vraagstukken, van armoede tot euthanasie. Een ander opmerkelijk gegeven betreft de behoefte tot verbreiding van het geloof. Op de vraag of het christendom over de hele wereld uitgebreid zou moeten worden zegt maar liefst 29 procent volmondig ja, 19 procent 'hangt ervan af', 7 procent weet het antwoord niet en slechts een minderheid van 45 procent zegt nee. Frappant is trouwens het verschil bij dit item tussen de drie grote christelijke geloofsrichtingen. Van de gereformeerden en hervormden zegt 66 respectievelijk 55 procent onomwonden ja tegen de verbreiding van het christendom over de hele wereld, terwijl slechts 32 procent van de katholieken dat doet. De inhoud van het in beleden geloof is intussen wel heel divers geworden. Zo geloven tegenwoordig bijna evenveel ondervraagde in reïncarnatie als in de hemel, en in de hel gelooft vrijwel geen Nederlander meer.

Wie deze cijfers tot zich door laat dringen beseft dat het contrast tussen de gevestigde samenleving en haar islamitische migranten bij lange niet zo scherp ligt als vaak wordt gesuggereerd. De verschillen worden nog minder sterk als men beseft dat ook voor veel moslims het geloof een zeer persoonlijke invulling heeft. Dat geldt in nog sterkere mate voor de tweede generatie dan voor de eerste, zoals de antropoloog Thijl Sunier in zijn boek *Islam in beweging* heeft laten zien.¹⁴

Nederland is grondig veranderd, maar de veranderingen zijn niet zo eenduidig als men ze zich vaak voorstelt. Zo kan een klein binnenlands reisje al een aantal tegenstrijdige gewaarwordingen opleveren. Kort geleden bracht ik met mijn dochter een weekend door in Ouddorp, een plaatsje op de Zuid-Hollandse eilanden. We reisden met het openbaar vervoer, en een van de dingen die ons opviel was dat, terwijl in Spijkenisse de bus was volgestroomd met mensen van allerlei herkomst, er bij aankomst in Ouddorp nog slechts een handjevol inheemse Nederlanders over waren. Het contrast met de Randstad openbaarde zich ook toen

¹⁴ Typerend in dit verband is de volgende door Sunier opgetekende visie van een 25-jarige Turkse jongeman: "Voor mij is het belangrijkste dat je warmte voelt als je aan God denkt. Als ik de Koran lees, of als ik meedoe aan een zikr, of als ik de namaz doe, dan voel ik een heel sterke persoonlijke band met God, maar ook als ik andere dingen doe, op school zitten, huiswerk doen, mensen helpen, dan voel ik die band met God. Als je echt gelooft komt de rest vanzelf." Zie Sunier (1996), p. 207.

we zondag aan het eind van de morgen door het dorp liepen. Kennelijk waren verscheidene kerkdiensten net afgelopen, want de straten waren vol op z'n zondags uitgedoste gezinnen, van wie de vrouwen vaak hoedjes droegen. Mijn dochter sloeg dit fenomeen in opperste verbazing gaande. Als Amsterdamse was ze weliswaar bekend met het verschijnsel hoofdbedekking, maar in haar ervaring was dat exclusief verbonden met islamitische vrouwen en meisjes. Ouddorp eenvoudigweg als 'ouderwets' categoriseren konden we echter ook niet. Een van de eerste dingen die wij namelijk bij binnenkomst van het pension hadden opmerkt was de aanwezigheid van MTV en CNN op de plaatselijke televisie. In Amsterdam waren die zenders al een paar maanden niet meer beschikbaar. De bewuste ingreep van A 2000 had nogal wat tumult gegeven, en menige autochtone Amsterdammers keek vanaf dat moment met een wat andere blik naar de schotels van de allochtone stadsgenoten. Zouden zij wel MTV kunnen ontvangen? Hadden zij soms zelfs Eurosport? Misschien was zo'n satelliet ontvanger toch zo'n gekke investering niet, nu bleek hoe machteloos je zonder een eigen ontvanger kon komen te staan. Het was toch te dol dat Amsterdammers naar een oord als Ouddorp zouden moeten emigreren om hun favoriete zenders te kunnen ontvangen? Het is deze zelfde redenering die zoveel Turkse en Marokkaanse Nederlanders al eerder op de schotel deed overgaan. Het voordeel van de satelliet is immers dat je tegenwoordig inderdaad niet meer hoeft te emigreren om je favoriete zenders te kunnen zien.

Wisselwerkingen

Op 9 maart 1997 werd bij de Marokkaanse moskee in het Brusselse Jubelpark de rouwplechtigheid gehouden voor de 9-jarige Loubna Benaïssa, een van de slachtoffertjes van de kindermoordenaar Dutroux. De plechtigheid werd bijgewoond door 15.000 mensen van Marokkaanse zowel als Belgische afkomst, en rechtstreeks uitgezonden op de televisie. Loubna's oudere zus, Nabela, voerde het woord en zei: "Je bent een kind van heel België geworden, Loubna. Bekijk ons met een glimlach, want vandaag hebben we grenzen overschreden. Grenzen tussen bevolkingsgroepen en grenzen tussen godsdiensten. Vandaag zijn we verenigd door lijden, morgen misschien door liefde." Haar woorden werden door het Belgische publiek gretig ingezogen. Eerder had Nabela, een studente in de Franse literatuur die - anders dan haar moeder - een sluier draagt, al indruk gemaakt toen ze er in slaagde een woedende menigte af te houden van een bestorming van het Paleis van Justitie. Ook haar ouders hadden door de waardigheid van hun optreden algemeen respect afgedwongen. Na afloop van de rouwplechtigheid merkte premier Dehaene op "dat de familie van Loubna in

enkele maanden tijd meer had gedaan voor de integratie en emancipatie van de Marokkaanse gemeenschap dan het politieke beleid van de afgelopen jaren.”¹⁵

Dit verhaal heeft diverse interessante kanten. Het toont hoe een emancipatieproces dat zich lange tijd als het ware in het verborgene heeft ontwikkeld plotseling midden in de publieke schijnwerpers kan komen staan. De ontvankelijkheid voor dit signaal was groot, omdat de Dutroux-moorden en het falende beleid ter zake als een nationale ramp werden ervaren. Bovendien bleek Nabela een begaafd spreker, die wist te vertolken wat er in de harten van veel Belgen leefde.

“De uitkomst van vestigingsproces is altijd een wisselwerking tussen factoren aan de kant van de gezeten samenleving enerzijds, en die aan de kant van de migranten anderzijds”, zo concluderen Rinus Penninx en Hans Vermeulen uit een studie over de ontwikkeling bij verschillende groepen Nederlandse migranten.¹⁶ Er zijn bepaalde regelmatigheden die telkens terugkeren. Zo heeft “de eerste generatie van volwassen migranten [...] in het algemeen de neiging de cultuur van het land van herkomst zoveel mogelijk te handhaven. De tweede generatie laat meestal grote culturele veranderingen zien ten opzichte van de eerste, maar dat betekent niet noodzakelijk een verandering in groepsidentificatie.” In de loop van het proces kunnen zich echter ook onverwachte ontwikkelingen voordoen. Het voorbeeld dat Penninx en Vermeulen geven is het schoolsucces van Turkse en Marokkaanse meisjes. Die doen het vaak beter dan jongens in het onderwijs, hetgeen gezien de vaak traditionele opvattingen in hun kring nogal verrassend is. De kwestie is dat dit helemaal geen geplande ontwikkeling hoeft te zijn. “Meisjes kunnen bijvoorbeeld extra hun best doen omdat ze een huwelijk willen uitstellen. En dit is een sociaal geaccepteerde manier. Of ze kunnen veel huiswerk maken omdat ze toch de deur niet uitmogen – en huiswerk maken leuker vinden dan huishoudelijk werk.” Het belang van deze voorbeelden is volgens de auteurs vooral “dat ze illustreren hoe onoverzichtelijk, en vaak onbewust en onbedoeld, het proces van cultuurverandering voor de betrokkenen zelf is en hoe onverwacht de uitkomst ervan kan zijn.”

Als we met deze redenering in het achterhoofd naar het verschijnsel Turkse satelliet televisie kijken, dan vallen een aantal parallellen op. De eerste generatie haalde de schotel in huis om redenen van gehechtheid aan Turkije en aan de eigen cultuur. Dat het medium in deze behoeften voortreffelijk voorziet blijkt wel uit de kijkcijfers. Tegelijkertijd wordt met de satelliet ook een sterk gemoderniseerd Turkije de huiskamers binnengehaald. Onbedoeld

¹⁵ NRC Handelsblad 10 maart 1997; de Volkskrant 10 maart 1997.

¹⁶ Zie Penninx en Vermeulen (1994), p.204.

wordt men geconfronteerd met een aanzienlijk vrijere interpretatie van wat het betekent om Turk te zijn, en met voortdurende grensverschuivingen op het terrein van religie en politiek, waarvan het belang bovendien door het medium impliciet wordt gerelativeerd. Tegelijkertijd doen zich in de gevestigde samenleving ontwikkelingen voor die de satellietshotel uit zijn exotische hoek haalt, waarbij vooral het verdwijnen van CNN van de Amsterdamse kabel een grote rol heeft gespeeld. Journalisten, die zich van een belangrijke hulpbron zagen beroofd, begrepen niet hoe A 2000 zich dit affront kon te permitteren. A 2000 echter is een commerciële onderneming, en het aantal kijkers naar CNN is aanmerkelijk kleiner dan het aantal kijkers naar de Turkse satelliet, die evenmin in het kabelaanbod is opgenomen.

Zijns en omgangkwesties

Dat de Turkse satelliet televisie voor de tweede generatie een andere betekenis heeft dan voor de eerste is onmiskenbaar. Dat blijkt alleen al uit het verschil in kijkgedrag en programmavoorkeuren. Zo kwam bij een enquête die we in 1997 hielden op het Amsterdamse Mondriaan Lyceum, een school met overwegend Marokkaanse en Turkse leerlingen, Goede Tijden Slechte Tijden bij alle etnische groepen als grote favoriet uit de bus, gevolgd door programma's als Over de Rooie, Melrose Place en Studio Sport. Het Nederlandse aanbod bleek zonder meer favoriet, ondanks het feit dat de meeste leerlingen thuis een schotelantenne hadden en dat hun ouders graag naar Turkse en Marokkaanse zenders keken.¹⁷

Dat neemt niet weg dat de satelliet televisie in het leven en denken van Turkse jongeren een rol speelt die in veel opzichten belangrijk voor hen is. Zij voelen zich behalve Nederlander ook Turk, en ik heb nauwelijks mensen gesproken die niet blij zijn met het voedsel dat hun Turkse identiteit nu door de televisie zo gemakkelijk kan krijgen. Zulk voedsel kan emotioneel zijn zowel als informatief. "Lekker even genieten van Turkije", zoals een jonge vrouw dat uitdrukte, is een belangrijk aspect. Een ander veel genoemd voordeel is dat men via de satelliet in aanraking komt met 'algemeen beschaafd Turks', dat heel anders blijkt te klinken dan de nu als dialect identificeerbare taal van de ouders. "De kennis van Turkije is uitgebreider geworden", zo vat een jonge man deze en dergelijke voordelen samen.

¹⁷ Als stagewerkstuk bij Communicatiewetenschap enquêteerden Sebastiaan Berkvens en Mariette Schippers 402 leerlingen van het Mondriaan Lyceum over hun gebruik van teletekst en televisie. De lijstjes favoriete TV-programma's van Marokkaanse, Nederlandse en Turkse leerlingen leken werkelijk sprekend op elkaar. Van de Bij de Turkse leerlingen is de Turkse sterrenshow Televole echter wel degelijk populair. Het neemt op hun ranglijst een 5de plaats in.

In zijn essaybundel *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea* wijdt de socioloog Anil Ramdas een beschouwing aan de verschillende betekenissen die het verschijnsel etnische identiteit heeft voor oude en nieuwe generaties migranten. Wat vroeger een *zijnskwestie* was is nu een *omgangskwestie* geworden, schrijft hij. “Etniciteit is een kader waaraan we refereren om sommige van onze handelingen te motiveren, het is maar een klein kader, een klein deel van ons cultureel bewustzijn. De hedendaagse etniciteit is een opportunistische constructie en mist elke natuurlijkheid. Ik weet dat etniciteit sterk gekoppeld is aan huidskleur, en wat is nou natuurlijker dan de kleur van je huid? Maar wat is huidskleur eigenlijk anders dan een verschil tussen het individu en diens omgeving? Hier ben ik een kleurling, in Paramaribo niet. In Paramaribo ben ik een hindoestaan, in India niet. In India ben ik een westerling, in Nederland niet. In de pre-moderne wereld werd dit soort problemen niet opgeworpen, omdat men dit soort afstanden niet aflegde.”¹⁸

Zappen tussen Nederland en Turkije - al was het maar om te kijken waar men het beste kan invoegen in een geliefde Amerikaanse soap - is ook een vorm van afstanden afleggen. En het lijkt me zeer de vraag of het gemak waarmee men zulke afstanden tegenwoordig overbrugt alleen maar tot fragmentatie leidt, zoals Ramdas suggereert. Volgens hem is de identiteit van de tweede generatie in de moderne samenleving ofwel uiteengespat is of anders “een allegaartje van verschillende, soms tegenstrijdige, culturele waarden is geworden.”¹⁹ Nu diende het artikel waarin hij deze sombere visie neerlegt er mede toe om de traditionele migrantenorganisaties aan te sporen zich eens wat meer van de jongeren aan te trekken, wat misschien verklaart waarom hij zoveel nadruk legt op de negatieve kanten van het moderniseringsproces. Het komt me namelijk voor dat het beschikken over twee nationaliteiten, en het gemak van zappen en trekken tussen land een en land twee, ook voordelen met zich mee brengt, waarover vroegere migranten niet beschikten. Zo kun je tegenwoordig als jonge Turkse Nederlander gemakkelijk op een goedkoop retourtje naar Turkije overwippen om daar de ideale trouwjapon te laten maken die hier het vijfvoudige zou kosten. Het bezit van twee pasporten kan bij dat reizen ook heel handig zijn. Er zijn jongeren voor wie de paspoortkeuze een keus voor een bepaalde identiteit representeert, en die vanuit zo’n optiek of het Turkse of het Nederlandse paspoort voorrang geven bij de douane. Anderen gebruiken hun pas zoals het uitkomt: “ik ga niet in een lange rij staan als ik bij dat andere loket gewoon kan doorlopen”, merkte een respondent laconiek op. Aardig is natuurlijk ook

¹⁸ Zie Anil Ramdas (1992), p.168.

¹⁹ Zie Ramdas (1995), p 172.

dat men in gemengd gezelschap, als dat zo van pas komt, onderling even in het Turks kan overleggen, zoals vaders en moeders uit de burgerij dat vroeger deden in het Frans, wanneer het besprokene niet voor de oren van de kinderen was bestemd. Je zou zelfs kunnen opperen dat de satelliet televisie de identiteit van een Turkse Nederland meer lijmt dan breekt, doordat men beide vrijwel tegelijk kan beleven, en middels de afstandbediening grotere controle verwerft over de samenstelling van het mengsel.

Maar daarmee is inderdaad de individuele zijnskwestie, zoals Ramdas die stelt, niet opgelost. Het is waar dat een mens in vroeger tijden zijn of haar existentiële zekerheid veel makkelijker kon ontlene aan een vanzelfsprekend 'iets zijn'. Groepsidentiteiten, met bijbehorend cultureel erfgoed, bieden tegenwoordig geen veilige schuilplaats want geen vanzelfsprekend referentiekader meer. Dit verlies aan houvast beperkt zich intussen niet tot migranten. Eerder zou je kunnen zeggen dat migranten die in de 'lege ruimte' van het moderne bestaan een bepaalde pioniersfunctie vervullen, hetgeen wel eens mede de grote belangstelling voor de problemen conflicten rond identiteit als gevolg van migratie zou kunnen verklaren. De flexibilisering van zoveel facetten van de samenleving brengt immers een aantal spanningen met zich mee waarvoor de moderne migrant als het ware model kan staan. Het verdwijnen van oude sociale en ideologische verbanden, met hun bijbehorende vanzelfsprekendheden, brengt voor individuen meer vrijheid maar tegelijk ook meer onzekerheid met zich mee. Mensen kunnen tegenwoordig veel vrijer kiezen, maar worden tegelijk ook tot meer keuzen gedwongen. Bovendien moeten zulke keuzen telkens opnieuw worden waargemaakt, of herzien. In theorie heeft men daarvoor de beschikking over alle denkbare informatie, maar in de praktijk zal elk mens hierin toch radicaal moeten snoeien. Bij elke keus hoort tegenwoordig het besef dat andere keuzen ook mogelijk waren geweest. Dit spanningsveld wordt door Giddens aangeduid als de toestand van 'radicale twijfel'²⁰ waarin moderne mensen zijn beland. In zo'n situatie zal men op zoek gaan naar nieuwe vormen van sociaal en existentieel houvast.

Ervaringen en ideeën

Een van de manieren waarop men weer wat stabiliteit in het leven tracht te brengen laat zich beschrijven als het zoeken naar nieuwe vormen van beheersing van de psychische omgeving. Dat het reguleren van de eigen – en vanuit die behoefte ook andermans - psychische

²⁰ Zie Giddens (1991).

gesteldheid een urgent thema is, blijkt alleen al uit een inspectie van de bestsellerlijsten. “Belangrijker dan wie de afwas doet is wie de stemming bepaalt”, beweert sociologe Christien Brinkgreve in haar pas verschenen bundel *Huismensen*. Immers, zo legt zij uit: een zwarte stemming kan een gevaar vormen voor het goede humeur en de daadkracht, en en moet daarom – wegens besmettingsgevaar – soms krachtig worden geweerd.²¹ “All you need is positivity”, zingen de Spice Girls, en de emotionele intelligentie die Daniel Goleman in boekvorm op de markt heeft gebracht is dan ook een veelgevraagd artikel.²² Hetzelfde geldt voor *flow* als toestand van optimale psychologische ervaring, die de bekende Amerikaanse psycholoog Csikszentmihalyi in zijn gelijknamige bestseller aanbeveelt middel ter bestrijding van een voortdurend op de loer liggende *psychische entropie*.²³

Nu is het nut van stemmingsmanagement, en van een verstandig beheer van de eigen energie, natuurlijk geen nieuwe ontdekking. Ook in vroeger tijden wist men wel dat een mens zich beter niet kan laten provoceren, zich beter niet nutteloos kan opwinden, onvruchtbare discussies beter kan vermijden, en dat het kan lonen om een klus met optimisme te beginnen. Nieuw is hoe programmatisch er over zulke zaken wordt gedacht, geschreven en gesproken. Nieuw is ook de plaats die ze lijken te gaan innemen in de manier waarop de wereld wordt gekend. Subjectieve manieren van kennen zijn belangrijker geworden, evenals subjectieve middelen van beheersing. Dat is misschien niet zo verwonderlijk, als men kijkt naar de doorgaans conflicterende, snel achterhaalde, en niet meer objectief te behappen stromen informatie en redeneringen die mensen via de media bereiken. Wie daar niet in ten onder wil gaan heeft nauwelijks een andere keus dan meer op de eigen waarneming en het eigen gevoel gaan vertrouwen.

Een fraai voorbeeld van wat je een bewust omarmd voluntarisme zou kunnen noemen was onlangs te lezen in een vraaggesprek met de historica Sanderijn Cels, schrijfster van het boekje *Grrrls*, waarin het door de Spice Girls gepopulariseerde begrip *Girlpower* wordt uitgewerkt. De interviewster, Pauline Sinnema, vraagt de 28-jarige Cels hoe haar leven er over tien jaar uit zal zien. De schrijfster antwoordt dat ze voor haar 35ste kinderen wil krijgen. Zij wil dat combineren met het schrijven van een proefschrift over de Holocaust, want dat is werk dat ze deels thuis kan doen. “En dan ben je 35 en dan word je niet zwanger”, voorziet de interviewster. Waarop haar jongere gesprekspartner antwoordt: “Daar denk ik dus niet bij na.

²¹ Zie Brinkgreve (1999), pp 33 - 35.

²² Zie Goleman (1996).

²³ Zie Csikszentmihalyi (1990)

Ik denk niet vanuit belemmeringen, ik ga ervan uit dat mij dat wel lukt. Misschien vind jij dat naïef, maar ik vind dat een heel gezonde gedachtegang.”²⁴

Meningsverschillen over wat in welke context een gezonde gedachtegang vertegenwoordigt lijken aan de orde van de dag te zijn, waarbij met name het denken in termen van determinerende sociale structuren door veel jongeren als storend wordt ervaren. De ergernis onder allochtone jongeren over wat men aanduidt als de negatieve beeldvorming, in de Nederlandse kranten en op de televisie, zou daarvan wel eens mede een uiting kunnen zijn. Weinig lijkt deze jongeren immers zozeer tegen te staan als het feit dat hun leven nog zo dikwijls wordt afgeschilderd als een hopeloze knoop van problemen en belemmeringen.

Typerend voor zo een botsing van benaderingswijzen is het conflict dat zich enkele jaren geleden afspeelde tussen Karima Belhaj, een 26-jarige vrouw van Marokkaanse afkomst, en de samenstellers van het boekje ‘En de goden verhuisden mee’²⁵, dat journalistieke portretten bevat van vijf inwoners van Nederland die een geloof aanhangen dat hier nog niet zo ingeburgerd is. De bundel ontstond op initiatief van het Koninklijk Instituut voor de Tropen en de Novib, en de makers hadden er bepaald geen kwade bedoelingen mee. Ze waren dan ook enigszins onthutst over de woedende reactie van Karima Belhaj op hun weergave van het vraaggesprek met haar.

Hun verhaal over Karima Belhaj is opgebouwd rond een aantal vertrouwde thema’s: conflicten met de ouders over emancipatie, de starre normen en waarden van het traditionele Islamitische migrantenmilieu, de ontspoorde broers, en de rebellerende dochter, die tenslotte *ondanks* haar achtergrond een hbo-studie weet af te ronden. Zijzelf dachten met dit portret een goed beeld te hebben gegeven van de situatie. De hoofdpersoon van het verhaal was het daar echter niet mee eens. “De beide auteurs geven niet weer wat ik heb gezegd, maar komen met een verhaal dat ik vanuit hun perspectief had moeten vertellen”, zegt zij na afloop van het door haar aangespannen en gewonnen proces tegen een interviewer van het dagblad Trouw.²⁶

De kern van haar kritiek was dat de interviewers haar leven in een eenzijdig negatief licht hadden geplaatst. Zo hadden zij wel geschreven over de ruzies thuis, maar niet over de steun die ze daar toch ook had ervaren. Zo kwam wel de vervelende imam aan bod, maar niet de kracht en inspiratie die zij wel degelijk aan haar geloof ontleende. In het algemeen stelde men het voor alsof het behoren tot twee culturen een handicap is, terwijl Karima zelf liever de

²⁴ Zie Het Parool, zaterdag 13 maart 1999. Hippe Chickies.

²⁵ Zie Mar Oomen en Jos Palm (z.j.) En de Goden verhuisden mee. Portretten van niet-westerse gelovigen. Amsterdam: KIT/Novib.

²⁶ Zie Trouw, 28 maart 1997. “Nou, reken maar dat ik verder ga”. Door Ton Crijnen.

voordelen benadrukt wilde zien. “Ik voel me allereerst een persoon, Karima, en daarnaast ben ik geboren in Marokko. Dat is even toevallig als het feit dat ik nu in Nederland leef.” Dit besef een persoon te zijn, en niet een product van omstandigheden, maakte haar juist sterk, betoogde zij: “het tilt je uit boven een bepaalde cultuur en de mores die daarmee samenhangen.”

In een bespreking van de rol van collectieve ervaring in het ontstaan van nieuwe maatschappelijke denkwijzen traceert de Engelse historicus E.P. Thompson een aantal typerende veranderingen in de wijze waarop opeenvolgende generaties West-Europese marxisten de wereld beschouwden. In het begin van de eeuw, toen de arbeidersbeweging het ene succes na het andere boekte, werd vooral in evolutionaire termen over mens en maatschappij gesproken en gedacht: de dingen gingen goed omdat ze zo moesten gaan. De ervaringen van de crisis van de jaren dertig, van de Spaanse burgeroorlog, en vooral van de tweede wereldoorlog zorgden voor een verschuiving naar een meer voluntaristische manier van denken. Het was in die optiek vooral de menselijke wil die de vooruitgang bepaalde: het lot van de mens, zo leerde immers de ervaring, lag in haar eigen handen. Het denken in termen van structuren, zoals zich dat sinds de jaren zestig sterk ontwikkelde, wordt door Thompson in verband gebracht met de ervaringen van de Koude Oorlog. De politieke en maatschappelijke verhoudingen waren lange tijd bevroren, *en dat voelde als een structuur*, schrijft hij.²⁷

Sindsdien is de wereld weer aanzienlijk onstabiel en bovendien onoverzichtelijker geworden. De beëindiging van de Koude Oorlog speelt daarin een rol, evenals de razendsnelle ontwikkeling en verbreiding van nieuwe communicatietechnologie. Een structuralistische benadering der dingen doet in deze situatie weinig realistisch aan, en biedt voor mensen die nu opgroeien ook nauwelijks aanknopingspunten met het leven zoals men dat van dag tot dag beleeft. Men is dus driftig op zoek naar manieren denken waarin de eigen ervaring wel kan worden verdisconteerd, en die bovendien voor wat stabiliteit in de alom ervaren turbulentie kunnen zorgen. Het komt mij voor dat tweede generatie migranten en hun autochtone leeftijdgenoten wat dit aangaat in een vergelijkbaar ‘laat modern’ schuitje zitten, en dat hun oplosstrategieën ook een thematische verwantschap hebben.

Zo is er in het algemeen een verschuiving waar te nemen in het denken over mogelijkheden en onmogelijkheden. Jongeren, zo lijkt het, redeneren liever in termen van

²⁷ Zie Thompson (1978), p. 265

en/en dan van of/of. Er lijkt zich ook een andere kijk te ontwikkelen op de betekenis van ervaring voor het beoordelen van wat waar is en wat niet. Een andere verandering betreft de functie van het verschijnsel religie, waarvan de waarde lijkt te verschuiven van sociaal houvast naar individueel rustpunt. Bidden wordt minder beleefd als traditionele plicht, en meer als een vorm van bijtanken, waaruit men energie en inspiratie haalt, net als uit het steeds populairder wordende mediteren. De daarbij ervaren transcendentie stelt mensen ook in staat de ups en downs van het dagelijks leven wat te relativieren.

Ervaren beperkingen

Naast overeenkomsten zijn er natuurlijk ook belangrijke verschillen in de werkelijkheidservaring van jongeren uit migrantengroepen en hun leeftijdgenoten van inheemse origine. Het voornaamste algemene verschil zit hem, zo komt het mij voor, in de manier waarop men zichzelf gesitueerd ziet ten opzichte van de omringende maatschappij. Men voelt en weet zich deel van een groep, en die groep heeft in de maatschappij een bepaalde positie. Het eigen lot is veel merkbaarder dan bij inheemse jongeren verbonden met het lot van de groep, en met maatschappelijke toestanden en ontwikkelingen.

De wijze waarop de meeste Nederlandse jongeren de maatschappij beleven wordt gekleurd door het verhoudingsgewijs grote gemak en de vanzelfsprekendheid waarmee zij zaken als diploma's en geld verwerven. Maatschappelijke structuren en belemmeringen zijn voor hen als het ware onzichtbaar geworden; de maatschappij wordt ervaren als een verzameling individuen, die hun lot geheel in eigen hand hebben. De sociale inhoud van hun *wij*-besef beperkt zich tot particuliere relaties, in het gezin, of met vrienden. Alleen in sportverband komen er andere *wij*-vormen in beeld. *Wij* winnen of verliezen, wat consequenties heeft voor *onze* plaats in de competitie. Dienovereenkomstig lijkt het begrip 'wij Nederlanders' vooral inhoud te krijgen als er internationaal gevoetbald wordt.

Het *wij* van allochtone jongeren is veel socialer ingekleurd. Zelf schrijven Turkse jongeren het verschil in verbondenheid met anderen vooral toe aan een verschil tussen de Turkse en de Nederlandse cultuur. "Bij ons hebben we het meestal niet over ik, maar over wij", zo merkte een Turkse respondente treffend op. "In onze cultuur moeten we alles delen. Ook als ik een jongen niet ken, geef ik hem een sigaret. Dan laat je zien dat je een goed mens bent", zo stelt een ander.²⁸ De meer collectief getinte beleving kan intussen ook worden gezien als karakteristiek voor het proces van maatschappelijke emancipatie als zodanig.

²⁸ Zie Olsthoorn (1998), p. 58.

Vroegere generaties Nederlandse hebben zich immers eveneens als wij-groepen geëmancipeerd.

Bij de Turkse groep lijkt de band met Turkije aan het wij-gevoel zoals daar beleefd nog een extra dimensie toe te voegen. Zo bleek uit een in Amsterdam verricht onderzoek van Cadat en Fennema²⁹ dat lokale politici van Turkse herkomst, als ze het woord *wij* in de mond namen, in tweederde van de gevallen doelden op de eigen Turkse groep. Deze invulling van het begrip *wij* vertoonde een duidelijk contrast met vooral de Surinaamse, maar ook de Marokkaanse invulling. Surinaamse politici verwezen met het woord *wij* in tweederde van de gevallen naar migranten in het algemeen, en bij Marokkanen lag de verhouding fifty-fifty. De verschillen in interesse voor televisie uit het land van herkomst spreken in dat verband ook boekdelen.³⁰

Het ligt voor de hand om te vermoeden dat door zulke ervaringen het ‘denken in mogelijkheden’ als modern cultureel programmapunt ook een meer sociaal getinte uitwerking zal krijgen. Voor vele migrantenjongeren zijn maatschappelijk belemmerende structuren maar al te tastbaar aanwezig; ze ontkennen zou hen niet veel verder brengen. In een modernistische benadering van het integratieproces zijn het vooral de meegebrachte godsdienstige en sociale tradities die de maatschappelijke ontplooiing van de tweede generatie in de weg staan. Het komt me echter voor dat het opgroeien met dergelijke tradities, in combinatie met de snel toenemende geïnformeerdeheid en keuzevrijheid, deze jongeren in de huidige samenleving op termijn wel eens meer voor- dan nadelen zou kunnen opleveren.

Tot slot

Wat ik in dit stuk heb willen aantonen is dat het Turkse satelliet kijken vervlochten is met verscheidene andere maatschappelijke ontwikkelingen. Zo maakt het verschijnsel satelliet televisie deel uit van de enorme expansie van informatie- en communicatiemogelijkheden die zich op wereldschaal voltrekt, en die tot gevolg heeft dat afstanden in tijd en ruimte gemakkelijker kunnen worden overbrugd. Door hierop met hun schotelsontvangers in te haken treden de migranten en hun kinderen ook in verbinding met een zich snel moderniserend Turkije, en daardoor met een andere en veel duidiger invulling van Turkse en islamitische identiteiten dan men van huis had meegekregen. Welke gevolgen dit alles zal hebben voor het emancipatieproces van de Turkse groep in Nederland is niet zo eenvoudig te

²⁹ Zie Cadat en Fennema, 1996.

³⁰ Zie noot 3.

zeggen. Immers: de plaats die het satelliet kijken inneemt in het leven en denken van vooral de tweede generatie is ten nauwste verweven met ontwikkelingen binnen de Nederlandse samenleving zelf, en mogelijkheden tot emancipatie en positieverbetering die zich daarbinnen openen. De conclusie dat de satelliet, anders dan werd verwacht, wel eens meer bevorderlijk dan nadelig voor dit emancipatieproces zou kunnen zijn kan dan ook alleen met grote voorzichtigheid en in samenhang met een hoop mitsen getrokken worden.

Een reeks belangrijke en interessant aspecten van deze kwestie zijn in dit stuk slechts summier dan wel zijdelings aan de orde gekomen. Zulke aspecten zijn de verspreiding en het gebruik van de satellietontvanger; de veranderde kijk op Turkije en de gevolgen daarvan; de verschillen in kijkgedrag, kijkbehoeften en interpretatie van het geziene tussen de verschillende generaties en de rol van het aanbod bij de invulling van de eigen identiteit. Andere niet minder interessante kwesties zijn in dit stuk hooguit impliciet behandeld. Dat geldt bijvoorbeeld voor de vraag naar de invloed van politieke en religieuze spanningen in Turkije op het denken van uit Turkije afkomstige individuen en groepen. Met de vaststelling dat in het gedrag van de commerciële zenders een de algemene boodschap van relativering besloten ligt is natuurlijk het laatste woord over deze zaak niet gesproken. Hetzelfde geldt voor de invloed die ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving, waaronder begrepen de Nederlandse media, uitoefenen op de wijze waarop de eigen positie en identiteit en perspectieven worden beleefd. Deze zaken zullen in volgende publicaties worden uitgewerkt.

Referenties

- Beunders, H. (1998). De verbeelding van de wereld, De wereld van de verbeelding. Amsterdam: Jan Mets.
- Bonfadelli, H. (1993). Adolescent Media Use in a Changing Media Environment. European Journal of Communicatie 8, (2), 225-257.
- Brinkgreve, C. (1999). Huismensen. Amsterdam: Meulenhoff.
- Buijs, F., en Nelissen, C. (1994). Tussen continuïteit en verandering. Marokkanen in Nederland. In H. Vermeulen en R. Penninx (red.) Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid, pp177-207. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Cadat, B.-Y., & Fennema, M. (1996). Het zelfbeeld van Amsterdamse migrantepolitici in de jaren negentig. Amsterdams Sociologisch Tijdschrift 22, 655-681.
- Crul, M. (1997). Onderlinge hulp en schoolsucces van Marokkaanse en Turkse jongeren. Een optimistische visie. Essay geschreven in opdracht van het Fonds Maatschappijgericht Onderzoek. Amsterdam: IMES.
- Csikszentmihalyi, M. (1990). Flow: The psychology of optimal experience. New York: Harper Collins.
- Dekker, G., De Hart, J., & en Peters, J. (1997). God in Nederland. Amsterdam: Anthos.
- Giddens, A. (1991). Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age. Cambridge: Polity Press.
- Goleman, D. (1996). Emotional Intelligence. London: Bloomsbury.
- Gomes, F. Jesus (1998). Satellietelevisie: Verleden, heden en toekomst. Doctoraalscriptie Communicatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam.
- Hollands, M. (1998). Nieuwe Ruimte. Integratie als avontuur. Utrecht: Jan van Arkel.
- Michielsen, M. (19XX). Italia Mia.
- Olsthoorn, S. (1998). Etnomarketing. Eenstudie naar de 2de generatie Turken en hun direct mail beleving. Doctoraalscriptie Communicatiewetenschap, Universiteit van Amsterdam.
- Penninx, R., & en Vermeulen, H. (1994). Pluriformiteit en gelijkwaardigheid: empirische en theoretische overwegingen over het opnameproces van immigranten en mindereheden in de samenleving. Migrantenstudies 10, 4, 198-213.
- Ramdas, A. (1992). De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea. Amsterdam: de Bezige Bij.

- Staring, R. & Zorlu, S. (1996). Turkse migranten en satelliet-teevee. Migrantenstudies 12 (4), 211-221.
- Sunier, T. (1996). Islam in beweging. Turkse jongeren en Islamitische organisaties. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Thompson, E.P. (1978). The Poverty of Theory & Other Essays. London: Merlin Press
- Veldkamp (1996a). Media-onderzoek Etnische Groepen - 1995. Twee tekstrapporten en twee rapporten met tabellen. Hilversum: NOS, KLO..
- Veldkamp (1996b). Invloed Schotelantennes op kijkgedrag Turken en Marokkanen. Een onderzoek uitgevoerd in opdracht van het ministerie van O, C en W. Amsterdam: Veldkamp.